

Leszek Wojda

ZAŁOŻENIE OBRONNE W CZARNYM SADZIE, STAN. 1
GM. KOŹMIN, WOJ. KALISKIE
W ŚWIETLE BADAŃ TERENOWYCH W 1987 ROKU

I

Po zakończeniu działalności Pracowni Polskiego Atlasu Archeologicznego IHKM PAN, której uwieńczeniem było opublikowanie *Mapy grodzisk w Polsce* (1964 r.) oraz *Mapy grodzisk Mazowsza i Podlasia* (1976 r.), nie zaprzestano akcji weryfikacji grodzisk, o czym świadczą badania na Pomorzu i Śląsku czy prekursorska w tej materii działalność J. Kamińskiej, poszerzona chronologicznie i uzupełniona w latach 1977–1986 przez publikacje L. Kajzera¹. Na terenie Wielkopolski od 1976 r. akcję weryfikacji grodzisk kontynuuje Zakład Archeologii Wielkopolski IHKM PAN w Poznaniu wspólnie z Wojewódzkimi Konserwatorami Zabytków. Prace te osiągnęły półmetek na początku lat osiemdziesiątych². Obszar woj. kaliskiego, po wstępnej weryfika-

¹ J. Kamińska, *Grody wczesnośredniowieczne ziem Polski środkowej na tle osadnictwa*, Łódź 1953; taż, *Próba podsumowania nowszych badań nad grodziskami stożkowatymi*, „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi” 1978/1979, ser. Archeologiczna, t. 25, s. 169–177; M. T. Kaletynowie, J. Łódowski, *Grodziska wczesnośredniowieczne województwa wrocławskiego*, Wrocław 1968; J. Olczak, K. Siuchniński, *Źródła archeologiczne do studiów nad wczesnośredniowiecznym osadnictwem grodowym na terenie województwa koszalińskiego*, t. 1–3, Poznań 1966, 1968, 1970; W. Łosiński, J. Olczak, K. Siuchniński, *Źródła archeologiczne do studiów nad wczesnośredniowiecznym osadnictwem grodowym na terenie województwa koszalińskiego*, t. 4, Poznań 1971; W. Łosiński, *Osadnictwo plemienne Pomorza (VI–X wiek)*, Wrocław 1982; E. Cnotliwy, T. Nawroński, R. Rogosz, *Grodziska wczesnośredniowieczne ziemi pyrzyckiej*, „Slavia Antiqua” 1979/1980, t. 26, s. 145–238; L. Kajzer, *W kwestii identyfikacji i datowania grodzisk stożkowatych*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 1977, t. 25, s. 389–394; tenże, *Studia nad świeckim budownictwem obronnym województwa łęczyckiego w XIII–XVIII wieku*, „Acta Universitatis Lodziensis” 1980, Folia archaeologica, z. 1; L. Kajzer, J. Augustyniak, *Wstęp do studiów nad świeckim budownictwem obronnym sieradzkiego w XIII–XVII/XVIII wieku*, Łódź 1986.

² Z. Kurnatowska, A. Łosińska, *Weryfikacja grodzisk wielkopolskich na półmetku*, „Fontes Archaeologici Posnanienses” 1983, t. 32, s. 25–39.

cji, objęto obecnie drugim etapem prac, którego celem jest rozpoznanie grodzisk poprzez badania wierceniowo-sondażowe³.

W ramach wymienionego programu badawczego przeprowadzono z ramienia Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków Archeologicznych w Kaliszu prace weryfikacyjno-sondażowe na obiekcie w Czarnym Sadzie. Celem badań było wstępne rozpoznanie stratygrafii, charakteru i chronologii stanowiska.

Badany obiekt jest znany w literaturze jako pierścieniowate grodzisko wczesnośredniowieczne, datowane w przybliżeniu na fazę D, lecz nie był on rozpoznany wykopaliskowo⁴. Dotychczasowe badania interesującego nas obiektu miały charakter prac powierzchniowo-sondażowych, datują się one od drugiej poł. XIX w. i były prowadzone m. in. przez M. Schjeninga, T. Grzeszczyńskiego (1936 r.), Katedrę Archeologii Poznańskiego Uniwersytetu im. A. Mickiewicza (1973) (dokumentacja zaginęła), D. Kosińskiego (1977), Z. Kurnatowską, D. Kosińskiego, A. Łosińską (1979).

Rys. 1. Plan sytuacyjny obiektu

³ Z. Kurnatowska, A. Łosińska, *Sprawozdanie z weryfikacji grodzisk wielkopolskich w latach 1983–1984*, „*Fontes Archaeologici Posnanienses*” 1985, t. 34, s. 77–85.

⁴ W. Kowalenko, *Grody i osadnictwo grodowe Wielkopolski historycznej*, Poznań 1938, s. 192, ryc. 3; W. Hensel, *Studia i materiały do osadnictwa Wielkopolski wczesnohistorycznej*, t. 1, Poznań 1950, s. 137; Z. Hilczerówna, *Dorzecze górnej i środkowej Obry od VI do pocz. XI*

Grodzisko zostało wpisane do rejestru zabytków decyzją z 15 października 1968 r. i figuruje pod nr 293/A/203.

Podczas badań i przy opracowaniu korzystano z planu warstwicowego w skali 1 : 250 wykonanego przez A. Różyckiego i B. Kirschke w 1981 r.

II

Weryfikowane stanowisko znajduje się po wschodniej stronie szosy Krotoszyn-Koźmin, w odległości ok. 1 km od południowo-zachodniego krańca wsi Czarny Sad i ok. 100 m na wschód od wzmiankowanej szosy. Jest to dobrze zachowane grodzisko wklęsłe, pierścieniowate, zwane „wzgórzyskiem”, gęsto porośnięte krzewami i drzewami. Obiekt ma kształt kolisty o średnicy ok. 60 m, zachowana wysokość wału wynosi ok. 3–4 m, i jest otoczony fosą o szerokości 8–10 m.

Zarówno rozmiary stanowiska, jak i warunki terenowe – od strony południowej opływa grodzisko lokalny, niewielki ciek, nad którym drzewa i krzewy tworzą zbitą ścianę gęszczy uniemożliwiającej dostęp do wału, oraz liczne drzewa i krzewy porastające wał i majdan od zachodu i wschodu – zadecydowały, że do badań wybrano północną partię grodziska, gdzie po uprzednim oczyszczeniu i wykarczowaniu usytuowano wykop badawczy. Wykop posiadał wymiary 10 x 2,5 m i przebiegał na osi północ-południe, od kulminacji wału do majdanu, i usytuowany został tak, aby uchwycić możliwie jak najdłuższy profil obiektu, a zatem otrzymać możliwie najwięcej informacji o charakterze, stratygrafii i chronologii stanowiska. Niwelację prowadzono w stosunku do reperu o wartości 27,74, usytuowanego przy południowo-wschodnim narożniku wykopu.

Podczas eksploracji zauważono, że część wałowa wykopu zawiera przede wszystkim konkretne gliniaste z marglem, natomiast majdan ma charakter próchniczny. Wyeksplorowano łącznie ok. 487,5 m³ i zainwentaryzowano dziewięć pozycji inwentarzowych, w tym: 362 fragmenty ceramiki naczyniowej, 34 fragmenty kafli garnkowych, jeden fragment podkowy, jeden fragment rękojeści noża oraz cztery kości zwierzęce. Większość materiału zabytkowego pochodzi z majdanu badanego obiektu (348 fragmentów ceramiki oraz 34 fragmenty kafli garnkowych, kości i przedmioty metalowe). W części „wałowej” wykopu znaleziono jedynie 14 fragmentów ceramiki.

wieku, Wrocław 1967, s. 306–307, tabl. XVIII; M. Młynarska-Kaletynowa, *Pierwsze lokacje miast w dorzeczu Orli w XIII wieku*, „Studia i Materiały z Historii Kultury Materialnej” 1973, t. 48, s. 150, mapa 1, ryc. 5, 6; P. Anders, *Województwo kaliskie*, Warszawa-Poznań 1983, s. 82, 155; Kurnatowska, Łosińska, *Weryfikacja grodzisk...*, s. 27.

Podczas eksploracji północnej (wałowej) części wykopu na poziomie 28,07–28,09 do poziomu 27,13 pod warstwą nasypu ze zbitej szarozółtej gliny odnaleziono fragmenty drewnianej konstrukcji wału. Relikty konstrukcji ułożone były prostopadle w stosunku do linii przebiegu wału i tkwiły w warstwowanym kremowoszarym piasku. Poniżej poziomu 27,13 zalegał celec w postaci zbitej żółtej gliny z wtętami żelazistymi. Zachowane relikty konstrukcji wału posiadały szerokość od 5 do 10 cm i długość do 1 m.

Na majdanie zaobserwowano na poziomie od 28,06–27,97 do 27,17–27,25 występowanie warstwy brunatnoszarej oraz brunatnoczarnej gliny z dużą ilością substancji pochodzenia organicznego. W części południowej wykopu, od poziomu 27,17 do poziomu 26,77, zauważono w warstwie brunatnoszarej i żółtej gliny skupiska kamieni, które na poziomie 26,45–26,37 okazały się być wyraźnym brukiem kamiennym majdanu.

Obserwacje stratygraficzne poczynione w profilach wykopu zdają się wskazywać, że mamy do czynienia z obiektem dwufazowym. Z fazą pierwszą powiązać można wał o konstrukcji rusztowej, którego ślady obserwujemy w północnej partii wykopu. Koresponduje z nim najniższy poziom użytkowy majdanu łącznie z warstwą bruku, a szczególnie ślady spalenizny i polepy pod brukiem. Druga faza rysuje się w postaci grubego poziomu użytkowego (brunatnoczarna glina z dużą ilością substancji organicznej) w południowej części wykopu i śladów poziomu niwelacyjnego oraz nadkładu zalegającego w partii środkowej wykopu.

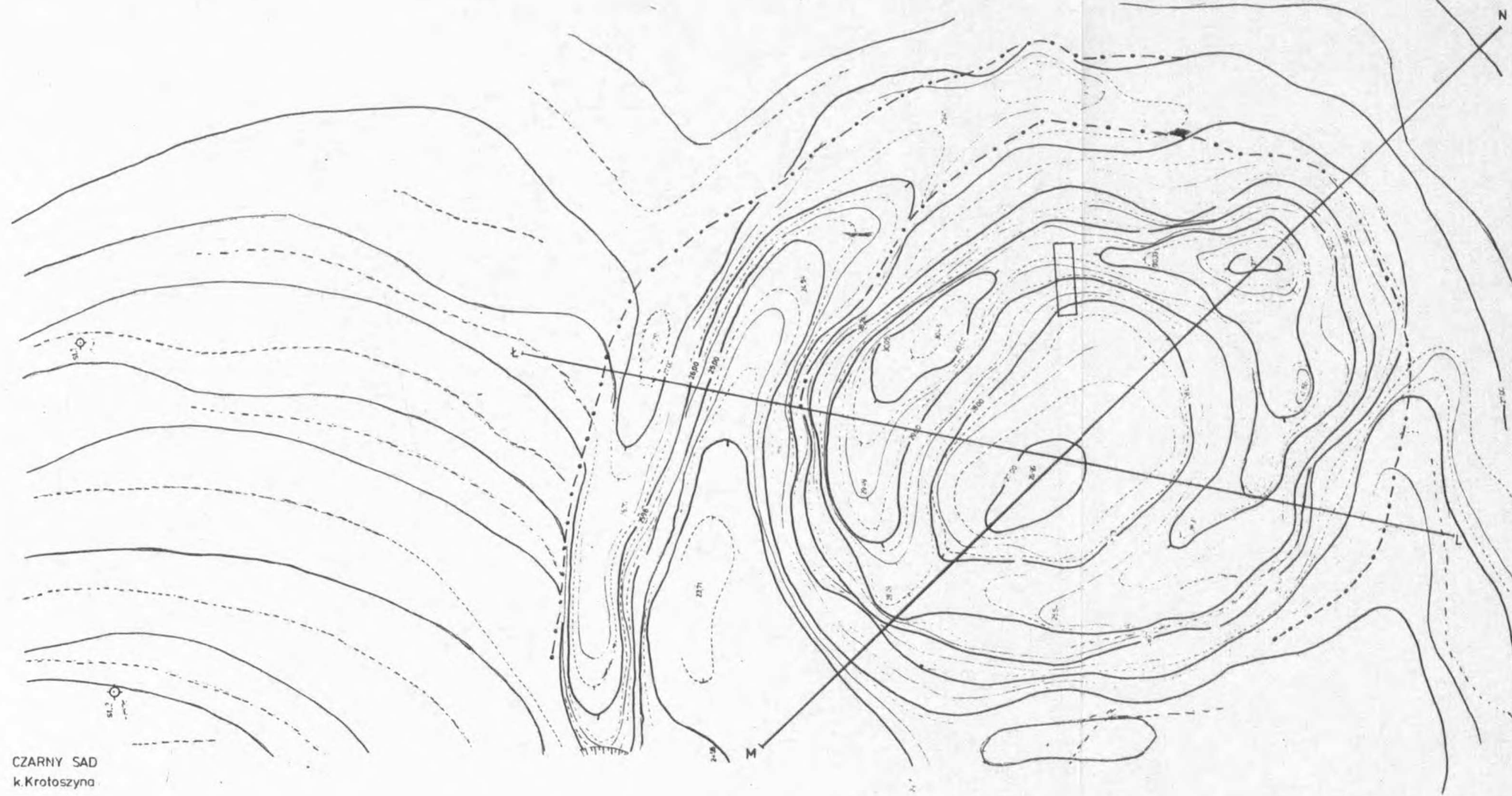
Materiał ceramiczny zgromadzony w trakcie badań pozwala na określenie chronologii obu faz obiektu. Stosunek procentowy poszczególnych typów ceramiki z części „wałowej” wykopu przedstawia się następująco: ceramika tzw. tradycyjna (typ A) – 28,6% ceramika wypalana w atmosferze redukcyjnej (typ B) – 35,7%, ceramika wypalana w atmosferze utleniającej (typ D) – 35,7%. Udział procentowy poszczególnych typów ceramiki znalezionej na majdanie wynosił: ceramika tzw. tradycyjna (typ A) – 16,4%, ceramika wypalana w atmosferze redukcyjnej (typ B) – 34,8%, (typ C) – 3,2%, ceramika wypalana w atmosferze utleniającej (typ D) – 43,7%, ceramika z polewą (typ E) – 2%.

Wśród ceramiki tzw. tradycyjnej przeważają ułamki i fragmenty naczyń o cechach technologicznych i stylistycznych, które pozwalają ją umieścić w fazie D (950–1050) wg Z. Kurnatowskiej, A. Łosińskiej⁵ (por. tabl. I, II). Pozostała masa materiału ceramicznego wykazuje cechy technologiczne i stylistyczne charakterystyczne dla tzw. drugiego okresu rozwoju rzemiosła garncarskiego wg J. Kruppé⁶, przy czym zwraca uwagę dominacja materiału

⁵ Kurnatowska, Łosińska, *Weryfikacja grodzisk...*, s. 27.

⁶ J. Kruppé, *Garncarstwo późnośredniowieczne w Polsce*, „Studia i Materiały z Historii Kultury Materialnej” 1981, t. 53, s. 46 i n.

S. OSA KROŚCZYŃSKA - KROŚCZYŃ

CZARNY SAD
k. Krotoszyña

skala: 1:250	skrzypki	skrzypki
1:50	przepust	przepust
1:100	granicz obiektów	granicz obiektów
1:200	widocznych w kopii	widocznych w kopii
1:400	A, k. terenowy w 1987r	A, k. terenowy w 1987r

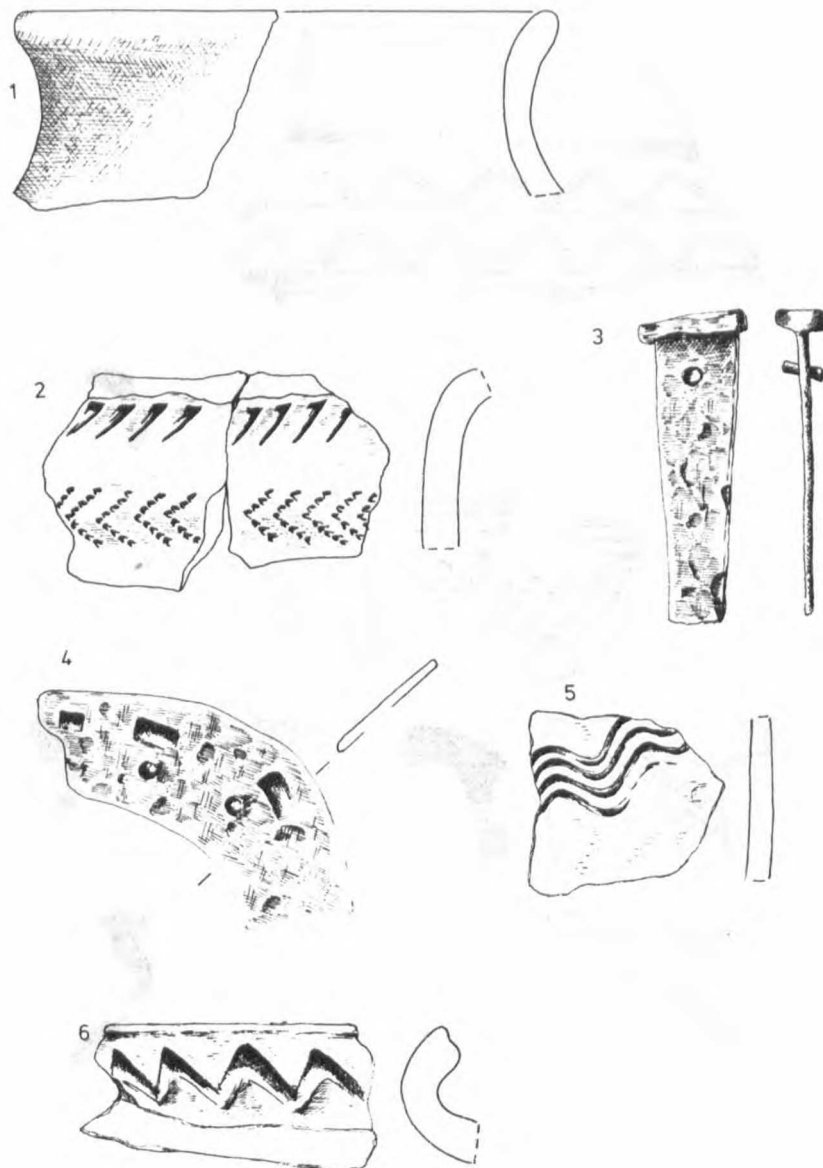
Rys. 2. Plan sytuacyjno-wysokościowy w skali 1:250

Tablica I

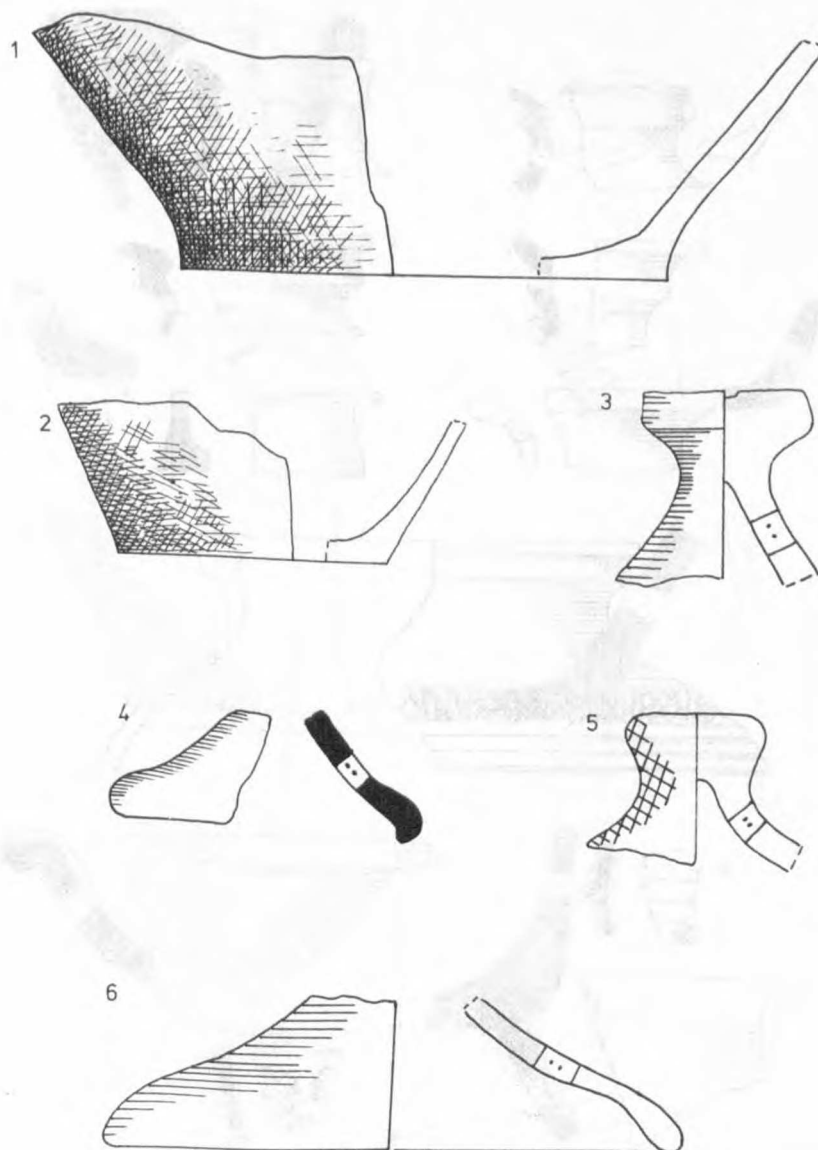
1, 2, 4 – ułamki ceramiki z fazy D, 3, 5-7 – fragmenty ceramiki z XV-XVII w.

Tablica II

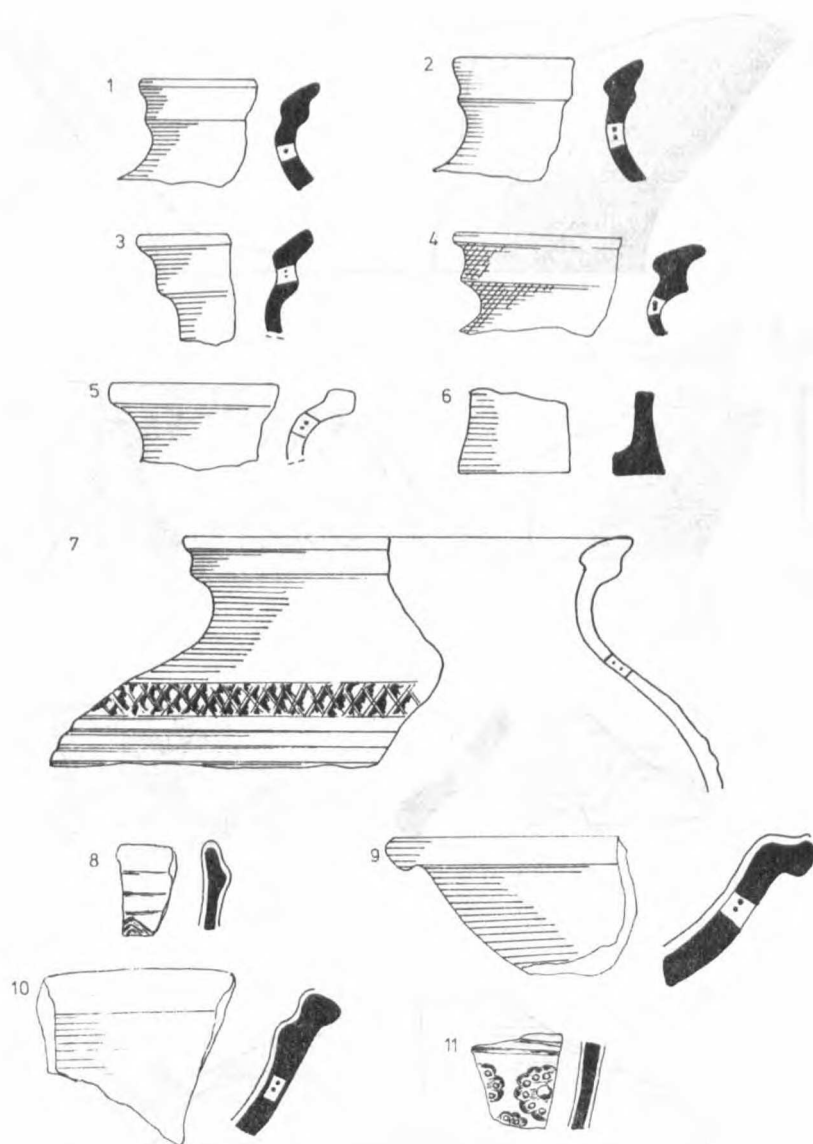
1, 2, 5, 6 – ułamki ceramiki z fazy D, 3, 4 – fragment rękojeści noża, fragment podkowy

Tablica III

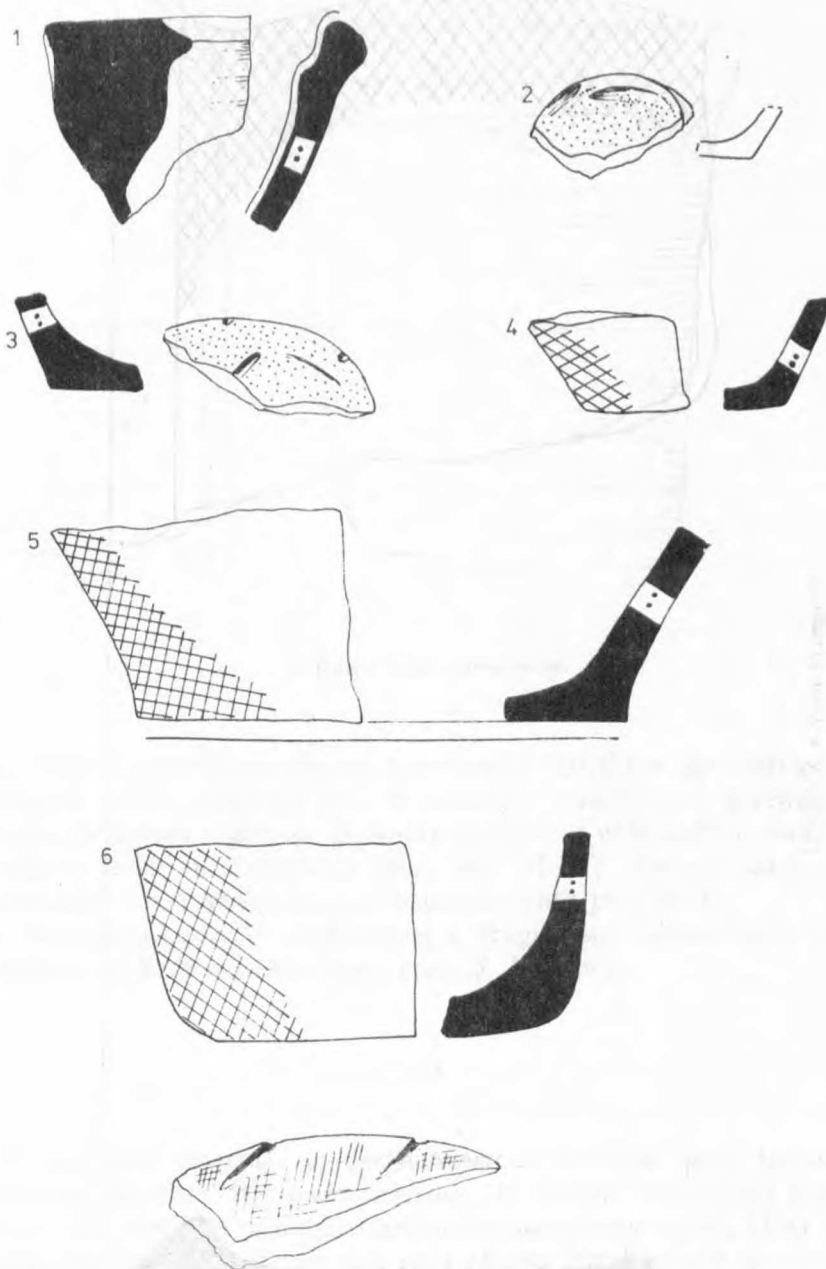
1, 2 – fragmenty przydenne naczyń z XV–XVII w., 3–6 fragmenty pokrywek i uchwytów do pokrywek z XV–XVII w.

Tablica IV

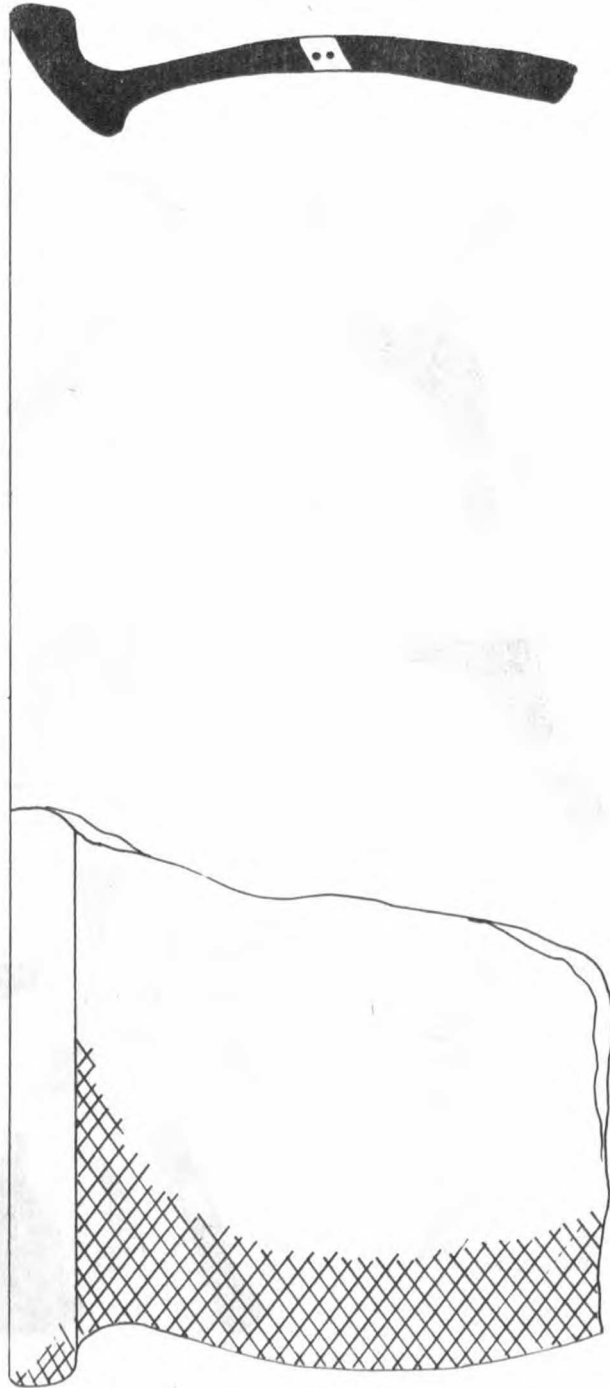

1-7 – fragmenty wylewów naczyń z XV-XVII w., 8-11 – fragmenty naczyń ze śladami polewy z XV-XVII w.

Tablica V

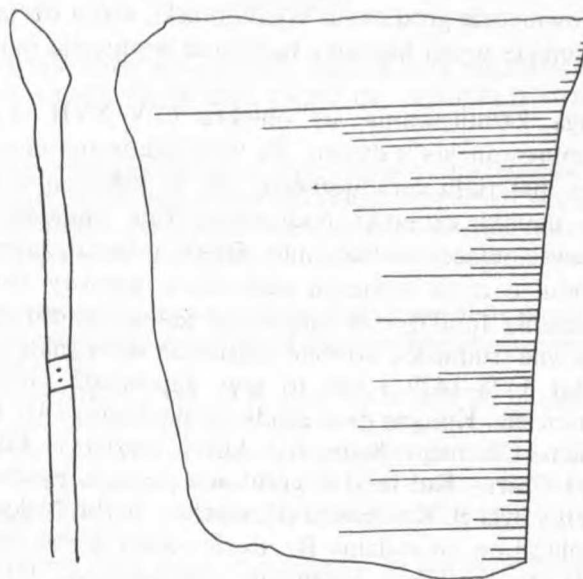

1 – fragmenty naczyń ze śladami polewy z XV–XVII w., 2–6 – dna i części przydenne naczyń z XV–XVII w.

Fragment misy z XV-XVII w.

Tablica VII

Fragment kafla garnkowego

wypalanego w atmosferze utleniającej oraz nikły udział tzw. ceramiki stołowej: redukcyjna 3,2%, polewana 2%. W materiale ceramicznym przeważa tzw. ceramika kuchenna – głównie destrukty garnków o wylewach zaopatrzonych w okap i wrąb na pokrywkę (por. tabl. II–IV). Zwraca także uwagę nieobecność wśród analizowanego materiału kafla płytowych. Przy rysowaniu ceramiki pochodzącej z drugiej fazy użytkowania obiektu posłużono się kodem stosowanym przez J. Kruppého.

III

Przejsć teraz wypada do podsumowania wyników prac terenowych. Poczynione ustalenia badawcze wskazują, że badane stanowisko jest dwufazowe. Faza pierwsza to obiekt wczesnośredniowieczny – gród, który można datować na fazę D. Pochodzi więc on z okresu kształtowania się monarchii piastowskiej i tworzenia się administracji, lecz brak dostatecznych przesłanek, aby go wiązać z kasztelanią starogrodzką. Grodzisko w Czarnym Sadzie było

prawdopodobnie lokalnym ośrodkiem zniszczonym w procesie kształtowania się kasztelanii, być może jest to kolejny obiekt przemawiający za istnieniem cezury w budownictwie grodowym Wielkopolski, która obejmuje schyłek fazy D⁷. Obie wysunięte wyżej hipotezy badawcze wymagają bardziej wnikliwych studiów.

Fazę drugą kształtowania się obiektu (XV–XVII w.) należy wiązać z istnieniem murowanego(?) dworu. Za wzmiankowaną chronologią przemawia charakter materiału ceramicznego, zaś za hipotezą o istnieniu obiektu murowanego ułamki ceramiki budowlanej (nie nadające się do analizy metrycznej) występujące na majdanie. Dwór powstał zapewne po przeformowaniu grodu, o czym świadczą zachowane warstwy niwelacyjne.

Próby ustalenia fundatorów młodszego założenia obronno-mieszkalnego nastrożają pewne trudności, bowiem najstarsza wzmianka o Czarnym Sadzie pochodzi z lat 1428–1429 i jest to tzw. zapowiedź sądowa bez podania nazwiska właściciela. Kolejne dane źródłowe pochodzą z lat 1491 i 1495, kiedy to właścicielem Czarnego Sadu był bliżej nieznany Mikołaj Zajączek⁸. W wieku XVI Czarny Sad leżał w granicach powiatu pyzdrskiego, w 1549 r. jego właścicielką była B. Kaniewska (Kaniecka – herbu Nałęcz?)⁹, zaś w latach 1550–1561 należał on do rodziny Rozdrażewskich herbu Doliwa – m. in. do Stanisława Rozdrażewskiego, kasztelana rogozińskiego. Około 1622 r. właścicielami Czarnego Sadu byli Rawicze Przyjemscy, po czym w wieku XVIII należał on do posiadłości Sapiechów i wchodził w skład klucza koźmińskiego¹⁰.

Najbardziej prawdopodobnym okresem powstania dworu może być przedział czasu 1549–1561, kiedy to Czarny Sad należy do Rozdrażewskich. Jest to jednak luźna, nie potwierdzona źródłowo hipoteza badawcza.

Można zatem sądzić, że rytm rozwoju badanego założenia obronnego przebiegał w następujący sposób. Gród pierścieniowy o wałach zbudowanych w konstrukcji rusztowej był pierwotnym założeniem obronnym istniejącym w przedziale czasowym między 950–1050. Wymieniony obiekt po zniszczeniu nie został odbudowany. Położenie reliktyw grodu było na tyle dogodne, że w XV–XVII w., po „przeformowaniu” wałów majdanu, zlokalizowano w tym samym miejscu obiekt murowany stanowiący centrum młodszego założenia obronno-mieszkalnego.

Badany obiekt wchodzi w skład dobrze zachowanego zespołu (grodzisko, osada podgrodowa, dwór), który ze względu na stan zachowania i brak bezpośredniego zagrożenia kwalifikuje się do badań stacjonarnych.

⁷ Młynarska-Kaletynowa, *Pierwsze lokacje...*; Kurnatowska, Łosińska, *Weryfikacja grodzisk...*, s. 33.

⁸ S. Kozierowski, *Materiały do Słownika historyczno-geograficznego Wielkopolski*, Archiwum IH PAN w Poznaniu.

⁹ L. Polaszewski, *Własność feudalna w woj. kaliskim w XVI wieku*, Poznań 1976, s. 131.

¹⁰ E. Callier, *Powiat pyzdrski w XVI stuleciu*, Poznań 1888, s. 51, 106, 109; A. Bieniaszewski, *Urzednicy wielkopolscy XVI–XVIII wieku*, Wrocław 1987, s. 154, nr 1086.

Leszek Wojda

A DEFENSIVE FEATURE AT CZARNY SAD, SITE 1, KOŹMIN COMMUNE
KALISZ PROVINCE IN THE LIGHT OF 1987 FIELD WORKS

The programme of verifying earthworks in Great Poland is being continued by the Centre for the Archaeology of Great Poland of the Institute for History of Material Culture, Polish Academy of Sciences, in cooperation with Provincial Conservators of Monuments. After initial verification the Kalisz province is now being investigated for earthworks by means of sounding and boring works.

Verification and sounding of a feature at Czarny Sad are part of the programme. The feature is known in relevant literature as an early medieval ring-shaped earthwork, roughly dated to phase D, yet not excavated so far.

The earthwork is circular in shape, 60 m or so across, with the rampart still standing to a height of 3–4 m, and is surrounded by a moat 8–10 m wide.

An excavation trench, 10 x 2.5 m in size, was located along the N–S axis running from the top of the rampart to the enclosed space. About 487.5 m³ of the overlay and cultural layers have been explored yielding 362 potsherds, 34 pot-shaped tile fragments, a fragmentary horseshoe, fragment of a knife-handle and animal bones.

The excavations revealed two phases of occupation: the first phase datable to 950–1050 is associated with the rampart of crossed logs build and with the lowest usage level of the enclosed space. The second phase should be assigned to the 15th–17th centuries and linked with the presence of a brick(?) manor-house which was probably built after the reshaping of the earthwork, indicated by the surviving levelling layers.